

THEMA 57 - KERAMIEK 2 : TERRACOTTA

Het meest gebruikte materiaal op begraafplaatsen voor graftekens is natuursteen. Minder in gebruik zijn kunststeen, hout, metaal, glas, kunststof en keramiek.

Dit thema gaat specifiek over het materiaal van grafmonumenten, dat **keramiek** wordt genoemd. Keramiek is de algemene term voor producten op basis van klei, die één of meer keer in een oven zijn gebakken. Er zijn een viertal

Londen - Norwood Cemetery

hoofdtypes: grof keramiek, aardewerk, steengoed en porselein.

Bij keramiek op een begraafplaats kan het gaan om een totaal grafteken, uitgevoerd in keramiek, of om een keramisch object bij of op het graf.

De vorige keer ging het over graftekens van grofkeramiek, specifiek van baksteen.

Deze keer gaat het over aardewerk, specifiek terracotta

AARDEWERK

Aardewerk is een verzamelnaam voor keramiek dat wordt vervaardigd uit een kleisoort, die wordt gebakken op een relatief lage temperatuur, tussen de 1020-1160°C. Het werd en wordt veel vervaardigd voor gebruiksgoed, zoals vaatwerk, serviezen, potten, schalen, drinkbekers en kruiken.

Ongeglazuurd is gebakken aardewerk poreus, daardoor vocht doorlatend en niet vorstbestendig. Door het aardewerk te glazuren wordt het minder poreus, waardoor het geschikt wordt voor het bewaren van vloeistoffen. Daarvoor gebruikte men traditioneel het transparante lood-

glazuur, dat nu verboden is.

Toen de pottenbakker, die vooral gebruiksgoed maakte, keramist werd en ook sier- en kunstvoorwerpen ging maken van aardewerk, prefereerde hij aardewerk boven steengoed, als hij kleurrijke voorwerpen of ornamenten wilde maken. Dan had hij namelijk de beschikking over een groot scala aan kleurglazuren. Voor steengoed, dat hoger wordt gebakken en niet poreus is, bestond vroeger slechts een relatief beperkt kleurengamma van de glazuren. Dat is inmiddels wel veranderd, ook daar zijn veel meer kleurmogelijkheden gekomen.

aardewerk op begraafplaatsen - exterieur

Vanwege zijn poreusheid zijn aardewerken voorwerpen over het algemeen niet geschikt voor buiten. Het komt dan ook niet vaak voor op begraafplaatsen of het is beschadigd aanwezig op

de graven. Meestal gaat het dan om zelfgemaakte producten, die de 'tand des weers' niet kunnen doorstaan. Ongeglazuurde objecten houden het buiten iets langer vol dan geglazuurde.

(nog) heel: Eindhoven

Mierlo

Bern

Milaan

(kapot)

Venlo

Mierlo

Waalre

aardewerk op begraafplaatsen - interieur

Waar in Europa op begraafplaatsen (arcade)galerijen zijn, waar het aardewerk binnen kan staan en dus niet direct onderhevig is aan vocht en vorst, kom je vaker objecten van aardewerk tegen. In Milaan staat een aardewerken engel in een glazen kast (foto boven) en in Faenza vind je geglazuurde aardewerken 'schilderijtjes' in de

arcadegalerijen. Let hierbij speciaal op de rijkgeschakeerde kleurglazuren, destijds niet mogelijk bij steengoed.

In Faenza zijn echter ook aan de buitenkant van de galerijen (blauwwitte) plaquettes van aardewerk aangebracht, die duidelijk wel hebben geleden van de weersinvloeden en beschadigd zijn.

Faenza - Cimitero dell' Osservanza

TERRACOTTA

Er zijn verschillende types aardewerk, geglaazuurd of ongeglaazuurd, zoals raku, pijp-aarde, faience en majolica. Een tweetal daarvan komt wel voor op begraafplaatsen: terracotta en faience. Dit thema gaat over terracotta.

Terracotta komt uit het Italiaans en betekent letterlijk *gebakken aarde*. De term wordt voornamelijk gebruikt voor roodbakkerd aardewerk van ijzerhoudend rode, maar ook wel kalkhoudend gele klei, waar door het kleimengsel chamotte (gemalen, al gebakken aardewerk) is gemengd. Hiermee vindt een verbetering plaats van de

technische eigenschappen: scheurvorming tijdens het bakproces wordt voorkomen, het materiaal wordt houdbaar, is waterdicht en derhalve vorstbestendig.

Terracotta komt het meest ongeglaazuurd voor, maar er zijn ook geglazuurde producten. Daarvan is dan vaak niet te zien of het terracotta is, tenzij het transparant geglaazuurd is.

Het meest voorkomende product van terracotta op begraafplaatsen zijn de bloempotten, maar er zijn ook beelden en reliëfs van gemaakt en zelfs decoraties voor bouwwerken.

Terracottaleger

Terracotta is één van de oudste materialen van de cultuurgeschiedenis. In de prehistorie werd het al gemaakt en vooral in de antieke oudheid kwam het vaak voor. Het bekendste funeraire werk, gemaakt van terracotta, is het Terracottaleger uit het hedendaagse Xi'an in China.

Het *Terracottaleger* is de benaming voor de archeologische vondst van ongeveer 8000 terracottafiguren die als grafgiftten werden meegegeven aan de eerste keizer van China, Qin Shi

Huangdi (259 v.Chr. - 210 v.Chr.). Bij de opgravingen kwamen duizenden soldaten en paarden tevoorschijn als een heel leger dat de keizer vergezelde in zijn onsterfelijkheid. De soldaten zijn op ware grootte gevormd, variërend in lengte, uniform en haarstijl, afhankelijk van hun rang. Een aantal figuren uit het graf van de keizer waren op tentoonstellingen buiten China te zien. In 2008 was het Terracottaleger te zien in het Drents Museum te Assen.

Assen - Drents Museum: Het Terracotta Leger van Xi'an 2008

A. TERRACOTTA OP NEDERLANDSE BEGRAAFPLAATSEN

Als je in Nederland terracotta tegenkomt op begraafplaatsen zijn het vaak kleine voorwerpen. Er zijn echter ook uitzonderingen. Zo vind je op

de algemene begraafplaatsen van Tegelen en Venlo grote terracotta reliëfs en beelden. En ook in Helmond staat een groot terracottabeeld.

Oosterhout

Tegelen

Venlo

• Algemene begraafplaats Tegelen

In het vorige thema over baksteen zijn de algemene begraafplaatsen in Tegelen en Venlo al besproken vanwege hun vele grafmonumenten van baksteen. Maar ze bestaan niet alleen uit baksteen, het meest opvallende eraan zijn de keramische reliëfs van terracotta.

Op de Algemene Begraafplaats Tegelen uit 1909 eindigt de centrale as bij de Calvarieberg. In een ring hieromheen liggen segmentvormige percelen met de grafkelders van de belangrijkste kleiwarenfabrikanten. Een drietal ervan staan op de Rijksmonumentenlijst: Cremers-Kurstjens (1923),

Teeuwen (1930) en J. Kurstjens (1939). De grafmonumenten van Cremers-Kurstjens en J. Kurstjens zijn rijk uitgevoerd met terracotta-elementen in figuren en tekstplaten.

Piet Peters (1889-1950, een kunstschilder en beeldhouwer uit Tegelen heeft een aantal graftekens ontworpen en uitgevoerd. In zijn sieraardewerkbedrijf *Petri* maakte hij beelden en grafmonumenten van sieraardewerk.

Er staan op deze begraafplaats een aantal werken van hem, gesigneerd met een baksteen met zijn naam.

Familiegraf Kurstjens uit 1939, ontworpen door Piet Peters.

Uit Rijksmonumentomschrijving 524694:

*Het aanzien van het graf wordt in hoge mate gedomineerd door de rode, figuratieve keramische reliëfs. Deze reliëfs betreffen een hoog verheven, op een troon zetelende aartsengel met grote vleugels, die met beide handen een gietijzeren schalmee draagt. Aan de voeten van deze aartsengel aan weerszijden een reliëf van in doeken gehulde gedaanten: hoogstwaarschijnlijk - de echtelieden Kurstjens-Cuypers. Onder beide gedaanten een tekstreliëf: "op den laatsten dag zal ik uit mijn graf verrijzen". De bakstenen sokkel, waarop het reliëf van de aartsengel is aangebracht, heeft een rood keramisch reliëf, voorzien van het opschrift "Jos. Kurstjens. Echtgen van Hendr. Cuypers. *14-4-1880 + 10-1-1939 Tegelen". Hieronder in rode keramische letters: "Rustplaats Fam. Jos. Kurstjens". Op het muurwerk van de trapsgewijs opgemetselde achterwand zijn rode keramische levensvlammen geplaatst.*

Familiegraf Cremers-Kurstjens uit 1923.

Uit Rijksmonumentomschrijving 524695:

Rode keramische reliëfs en ornamenten. Tegen de achterwand is een rood keramisch reliëf geplaatst met voorstellingen van een engel en een overledene die zijn armen uitstrekt naar een Christusfiguur die de overledene zegent. Aan de bovenzijde van het reliëf de tekst "komt tot mij", aan de onderzijde "gezegenden mijns vaders". De achterwand wordt bekroond door een klein tympaan in rode keramiek, gedragen door een zware betonlatei. Op het bakstenen sokkel vóór de achterwand, een rood keramisch tekstreliëf met het opschrift "Hier rusten de afgestorvenen der familie Karel Cremers Kurstjens". Aan weerszijden van de achterwand twee rode keramische klauwstukken, op de hoeken aan de achterzijde van de lage bakstenen ombouw twee duiven in keramiek. Aan de voorzijde van de bakstenen ombouw twee bakstenen kolommen met een rood keramische afdekking voorzien van een kruismotief.

Nog een drietal werken van Piet Peters, uitgevoerd in terracotta: een Christuscorpus en twee reliëfs, waarvan er een ongeglazuurd is en de tweede is voorzien van transparant glazuur.

• Algemene begraafplaats Tegelen

Op de Algemene Begraafplaats Venlo uit 1903 zijn ook diverse terracottawerken te vinden, o.a. op vijf grafmonumenten die zijn ontworpen door Piet Peters. Een opmerkelijk verschil met Tegelen is het feit, dat hier de meeste beelden, reliëfs en tekstplaten zijn voorzien van glazuur.

• Helmond - R.K. Begraafplaats Molenstraat

Op de rooms-katholieke begraafplaats in Helmond staat op het kinderveld een beeld, dat op de Rijksmonumentenlijst staat en volgens de omschrijving gemaakt is van terracotta. Het beeld is niet geglaazuurd, maar geschilderd; op een aantal plekken komt het terracottarood weer tevoorschijn.

graf voor twee kinderen Bogaers uit 1889.

Uit Rijksmonumentomschrijving 514936:

Het grafmonument bestaat uit twee liggende grafsteentjes met daartussen een sokkel met beeld. Op de grafstenen staan de namen van de begravenen: Josephus E.M. Bogaers 11-2-1889 - 12-21-1889 en Henrica J.M. Bogaers 28 mei 1890- 24 juli 1892. Op een hardstenen sokkel met vierkante basis staat tussen driepasversiering een achthoekige zuil met kapiteel waarop een groot beeld van terracotta. Het stelt een engel voor die een klein kind begeleidt en met één hand naar de hemel wijst.

(...)

Het heeft kunsthistorische waarde vanwege de stijl, het materiaal gebruik en de detaillering en is tevens van belang als representatief voorbeeld van de ateliermatige produktie van sculptuur.

B. TERRACOTTA OP EUROPESE BEGRAAFPLAATSEN

Het is niet altijd gemakkelijk terracotta te herkennen op begraafplaatsen. Beelden of monumenten van rode zandsteen doen vaak aan terracotta denken, maar de enige overeenkomst daarbij is de kleur. Onderstaande voorbeelden zijn soms dan ook discutabel.

racotta denken, maar de enige overeenkomst daarbij is de kleur. Onderstaande voorbeelden zijn soms dan ook discutabel.

Augsburg

Faenza (3x)

San Marino

• Augsburg - Protestantischer Friedhof

De protestantse begraafplaats in Augsburg stamt uit 1534, heeft na uitbreidingen een oppervlakte van 6 ha en ca. 9500 graven. Het bestaat uit drie delen: het oude historische deel, het zuidelijke deel uit 1825 en het noordelijke deel uit 1945.

In 1999 kreeg architectenbureau Meier & Meyer de opdracht om op het noordelijke deel een *Moderne Symbiose aus Architektur, Freiraum und Kunst* aan te leggen, bestaande uit een urnengrafveld en een urnennissenwand. Voor de vormgeving van de urnennissen werd een prijs

vraag uitgeschreven.

De prijswinnaar Anton Kirchmair uit Haidmühle im Bayerischen Wald ontwikkelde een formeel strakke rangschikking van negen open en twee gesloten nissen. De urnen in de open nissen zijn stuk voor stuk handmatig gevormd uit klei, de afdekking van de dichte nissen is uit het zelfde materiaal gemaakt. Onder elke (open of gesloten) nis zit een keramisch plaatje, waarin naam, geboorte- en sterfdatum van de overledene 'gedrukt' kan worden. Men denkt aan uitbreiding.

• Zürich - Friedhof Sihlfeld

Friedhof Sihlfeld in Zürich werd geopend in 1877 en verkreeg na diverse uitbreidingen een oppervlakte van 28,8 ha. Al in 1892 werd op het eerst aangelegde deel ook het eerste crematorium van Zwitserland gebouwd, dat functioneerde tot 1917, toen bij een uitbreiding naar een ontwerp van Albert Froelich een veld werd aangelegd, louter voor cremeren: het tweede crematorium annex urnenvelden en columbaria met urnennissen. Het geheel is aan-

gelegd als een *Gesamtwerk*. Centraal staat het crematorium, dat weerspiegeld wordt in een vijver aan de voorkant. Aan drie kanten omsluiten urnennissenwanden het crematorium. In de urnenwanden zijn op regelmatige afstanden van elkaar terracotta potten, c.q. urnen geplaatst om het wat saaie aanzicht te doorbreken.

Dit crematorium functioneerde tot 1992, waarna het werd omgebouwd tot urnenhal en aula voor afscheidsdiensten.

• Parijs - Cimetière de Montparnasse

Op het Cimetière de Montparnasse in Parijs ligt in divisie 1 het graf van schilder Gérard Barthélémy (1938-2002).

Op zijn graf staat een vogelfiguur van terracotta in de maten 120 x 100 x 90 cm, die gemaakt is door zijn vriend en beeldhouwer Denis Mondinieu (*1942). Mondinieu heeft vaak gewerkt in terracotta.

De kunstenaars waren bevriend geraakt, toen zij allebei in 1966 de *Prix de Rome* ontvingen, een prijs die net als in Nederland een prestigieuze aanmoedigingsprijs is voor jonge kunstenaars en architecten.

ten. Met het geld konden ze een studiereis naar Italië bekostigen. Barthélémy en Mondinieu verbleven beide een aantal jaren in de Villa Médici, de Franse academie in Rome. De vogel op het graf is getiteld *Hommage à Gérard Barthélémy* en is waarschijnlijk geïnspireerd door een schilderij van Gérard. In 1983 exposeerde hij in Boulogne met *Portraits d'Oiseaux*. Op één van zijn schilderijen komt een soort rode lepelaar voor, die enige gelijkenis vertoont met de terracotta sculptuur van Mondinieu.

• Londen - West Norwood Cemetery & Nunhead Cemetery

West Norwood Cemetery en Nunhead Cemetery zijn de twee zuidelijkste begraafplaatsen van *The Magnificent Seven*, de commerciële en particuliere begraafplaatsen die tussen 1833 en 1841 in een cirkel rond Londen werden gesticht en die hun bloeitijd beleefden in het Victoriaanse tijdperk. Ze waren aangelegd in Engelse landschapsstijl en boden plaats aan de rijken om er grote en grootse grafmonumenten te plaatsen.

De begraafplaatsen floreerden: de één zijn dood bleek de ander zijn brood. Maar het succes van de particuliere begraafplaatsen duurde slechts zo'n veertig jaar. Er kwamen goedkopere alternatieven en de crematie nam toe. Een aantal begraafplaatsen werd gesloten, terwijl andere bleven voortbestaan. Zowel op Nunhead als op West Norwood wordt nog steeds begraven. Daar bevinden zich drie terracotta mausolea.

trio van Doulton's terracotta mausolea

Tate Mausoleum

Doulton Mausoleum

Stearns Mausoleum

Alle drie de mausolea vallen onder de categorie architecturale terracotta, een keramisch bouw materiaal dat gebruikt werd om gebouwen van (rode) baksteen te bedekken met een decoratieve huid van terracotta platen en beeldhouwde versieringen. Het werd in de Victoriaanse tijd zelfs gebruikt voor enorme gebouwen als het *Natural History Museum* in Londen (1881), de *Bell Edison Telephone Building* in Birmingham (1896) en de *Prudential Assurance Building* in Liverpool (1886).

Het Tate Mausoleum en het Doulton Mausoleum op Norwood en het Stearns Mausoleum op Nunhead zijn alle drie uitgevoerd in Doulton's terracotta. De firma Doulton werd gesticht in 1828 door pottenbakker John Doulton (1793-1873) en als *Royal Doulton* groot gemaakt door zijn zoon Sir Henry Doulton (1820-1897). De mausolea zijn alle drie ontworpen door het architectenduo Harold Peto & Sir Ernest George. En ze staan alle drie op de *Statutory List of Buildings of Special Architectural or Historic Interest, grade II*.

♦ **Sir Henry Tate** (1819-1899) was suikerhandelaar, die in 1872 het suikerklontje uitvond (volgens anderen deed de Tsjech Jacob Christoph Rad dat al in 1843). Daarmee maakte hij fortuin, waarvan hij veel schonk aan allerlei instituten. In 1897 stichtte hij de *National Gallery of British Art* (*Tate Gallery*).

In 1884 liet hij het terracotta familiemausoleum bouwen.

♦ **Sir Henry Doulton** (1820-1897) ontwikkelde de fabricage van Doulton aardewerk en was de grondlegger van *Royal Doulton*. Hij liet bij de dood van zijn vrouw Sarah in 1888 het familiemausoleum bouwen naar het voorbeeld van het Tate Mausoleum.

♦ **Laura Stearns of Twickenham** († 1900). Voor haar werd dit mausoleum in 1902 in Romaanse stijl gebouwd.

